

Az első kötet Árva és Trencsén vármegyék leírását tartalmazza Tóth Gergely, Glück László és Gözsy Zoltán szöveggyűjtésével. Megjegyzem, hogy örömdetes jel az, hogy a fiatal történészek ilyen programra szövetkeztek abban a nem éppen a fiatal kutatókat barátságosan kezelő környezetben, amikor az értelmetlen tudománymetriai öncélok arra kényszerítik őket, hogy írjanak, írjanak, beszéljenek, beszéljenek – a felkészülésre nem hagynak időt. A legjobb felkészülés pedig a forráskiadás. Ezzel a tevékenységgel eltöltött évtizedek után van miről írni és beszélni.

A kiadás a kéziratok családfája bemutatásával kezdődik, bemutatva az egyes kéziratok történetét. Ez különösen fontos, számos történeti érdekességet is tartogat számunkra. De egyben arra is utal, hogy a sajtó alá rendezés munkája nem egyszerű. A kiadás alapjául választott szöveg jegyzetelésekor a kézirat variánsokban szereplő szöveghelyek jelölése mellett azt is indokolni kellett, miért vették, vagy éppen nem vették figyelembe az eltérő textust. Vannak kéziratok, amelyek Bél Mátyás eredeti, saját, tudatos változtatásait őrzik, de a legtöbb eltérést azok a másolatok adják, amelyeket – a nyomtatott változat hiányában – a vármegyék számára, a helyi történészek számára másoltattak.

A másik megjelent kötet Sopron, Vas, Veszprém, és Zala vármegyék leírását tartalmazza. Jóleső érzés látni a könyv alkotóinak névsorában több generáció jelenlétét: Benei Bernadett, Déri Balázs, Földváry Miklós István, Glück László, Gözsy Zoltán, Jarmalov Rudolf, Tóth Gergely.

A szövegkiadás kritikai. Nem kis gondot jelenthetett a textus gondozóinak az ókori klasszikus, a középkori, illetve a Bél Mátyás korabeli latin nyelvhasználat különbözősége. A mostani kiadás egyben nagyon jó 18. századi magyarországi latin szövegemlék is, a latin nyelv nemzeti használati formáinak kutatói számára kincsesbánya.

A kritikai kiadás szokásos apparátusához tartoznak a különféle mutatók. Ezeket, különösen a helyneveket – lakott-, illetve pusztahelyek, dülök, tájegységek stb. – jól tudják majd használni azok, akik a mostanában újjászerveződő terminológiai tevékenységeket kívánják összehangolni. A lassan egyre több ellenőrzött adatot közzétevő internetes adatbázisok mögé megalkotandó besorolási adatok

(authority files) gazdagításához ez a vállalkozás nagyban hozzájárulhat.

Bél Mátyás művét a néprajzi, a helytörténeti, a földrajzi és más diszciplináris kutatás eddig is használta. Többnyire persze egy kiválasztott kézirat alapján magyarra fordított szövegeket használtak (kényszerűségből, no meg kényelemből is). Halatlanul fontos azonban, hogy mostantól a majdani (újra)fordítások alapjául egy ellenőrzött, kritikai szövegvariáns szolgálhat, arról nem is beszélve, hogy a fordítók munkáját is könnyen ellenőrizhetjük.

MONOK ISTVÁN

Identitás és kultúra a török hódoltság korában. Szerk.: Ács Pál, Székely Júlia. Bp., 2012, Balassi kiadó, 566 l.

Hosszú várakozás után idén tavasszal jelent meg a 2008-as, hasonló című reneszánsz konferencia előadásait tartalmazó kötet. Nem túlzás azt mondani, hogy a hódoltság korának és a hozzá fűződő tudományterületeknek főbb kutatási irányait fölvonultató gyűjtemény mind a szakmai, mind az érdeklődő közönség számára kézikönyvvül szolgálhat, hiánypótló jellege megkérdőjelezhetetlen.

A konferenciakötet igényes borítója (az előlapon Melchior Lorck Konstantinápoly panorámája című sorozatából a XI. ív egy részlete látható) képi formában fogalmazza meg azt a széles perspektívát, amellyel a tartalomjegyzék átolvasásakor találkozhatunk. A rendezvényen elhangzott előadásokon túl a kötet további értékes tanulmányokat foglal magába, így összesen harmincöt szerző együttes alkotása az a munka, amelynek eszmei magjait még Klaniczay Tibor hintette el, amikor az 1986-os szigetvári reneszánsz ülésszak megnyitóján – iránymutatásként – megfogalmazta: „a török világ érdekel bennünket, vagyis a kultúra a török hódoltság területén”. (7.) Ehhez az alapvetéshez illeszkedik az előszó legfontosabb megállapítása: „Azokkal a kortárs kultúrakutatókkal értünk egyet, akik, egymástól eltérő módon, ma is vállalják a reneszánszfogalom kiterjeszhetőségét az oszmán világra.” (9.) A sok szellemi szállal összefogott tanulmánycsokor valóban a magyarországi török hódoltság kutatásának egyik alpmunkája lehet.

A konferenciakötet tematikus sokszínűsége abban is megmutatkozik, hogy a benne foglalt tanulmányok kilenc nagy egységbe szerveződve követik egymást. Ez a kilenc egység akár soknak is tűnhet, és a tanulmányok végigolvasása után akár más rendezési elvvel is elő tudna állni az olvasó, mégis ésszerű a szerkesztők döntése, hogy az oszmanisztika, az irodalom-, művészet-, művelődéstörténet és folklorisztika tárgykörei szerint rendezték el az anyagot. A tanulmányok által felölelt időintervallum egyébiránt túlmutat a magyarországi hódoltság korán, ahogyan a kutatások témáinak térbeli, földrajzi kiterjedése is – mindez tovább szélesíti a tanulmánykötet látóterét.

A konferenciakötet nyitó egységének („Az oszmán identitás alapformái”) három tanulmánya kifejezetten a hódítók identitásához köthető jelenségekkel foglalkozik (társadalmi folyamatok, építészeti emlékek, műveltségi viszonyok). Bevezető tanulmányként nagyon jó alaphangot ad Fodor Pál munkája, amely egyben kijelöli a további vizsgálódások időhatárait is (14–17. század). Fodor elsősorban az oszmánli identitás kialakulását kutatja. Elemzése a bizánci örökséget is taglalja, megállapítja, hogy a korábbi törzsi arisztokrácia háttérbe szorítását követően a palota-rendet alkotó elit egy könnyen formálható, többségében rabszolga származású réteget képezett. A téma azért is kiemelkedően fontos, mert a tanulmány írója szerint az Oszmán Birodalom mai korig ható terhes öröksége a török etnikum egykori megvetettsége, illetve feloldódása az iszlámban. Sudár Balázs írása az identitás alakíthatóságának és megteremtésének kérdésköreiben marad, és így szorosan kapcsolódik az előzőhöz. Választ kaphatunk arra, hogy a hódítók számára milyen tényezők játszottak kulcsszerepet a hódoltsághoz való mentális kötődés kialakulásában? Kovács Zsuzsa tanulmánya a bolognai Marsili-gyűjteményben fellelhető keleti vonatkozású anyag – közte a budai főmufti 1686-ban zsákmányolt könyvtára – kialakulását ismerteti. Forrásközlése tudományos újdonság: az inkvizíció számára benyújtott tételsor, amely kifejezetten a magyar hódoltságról származó könyveket sorolja fel, és így elsőrangú művelődéstörténeti értékkel bír, átfogó képet nyújt a hódoltságbeli oszmán könyves kultúráról.

A második témakör („Határléplők: többszörös identitás a hódoltság korában”) tanulmányainak

mindegyike a hódítás következtében kialakult határterületeket veszi szemügyre. A határokon kialakuló sajátosan többszörös mentalitást és identitást a „határvidéken” ide-oda mozgó személyek sorsának mélyreható elemzése segít megérteni. Az egyéni találékony és rátermettség kitűnő példája az önnön életéről is jegyzeteket készítő, hivatalosan jegyzőként, de alkalmasint csizmadiaként és a szükség esetén kocsmárosként tevékenykedő Váradi György kalandos vándorlása. Váradi főként a határvidéken kamatoztatta tehetségét – róla szól Kovács József László tanulmánya. Ezen jelenséghez kapcsolható Kármán Gábor tanulmánya, amely a nemzetközi porondon is komoly szerepet játszó Harsányi Nagy Jakab pályáját mutatja be. Harsányi kifejezetten értelmiségi pályát futott be, volt tanár, követ, török deák és diplomata is. Személyiségének tanulmányozása kapcsán érdekes kettősségre vetül fény: a törökökről alkotott sajátosan pozitív képnek és az ellenük vívandó háború szükségességének paradoxonjára. Az egyéni életutak mellett a regionális, közösségi sorsokat és egyes térségeknek a hódításra való reakcióit is figyelemmel kísérhetjük Sz. Simon Évának a dél-vasi és zalai végekről írt munkájában. Hasonló alternatív identitásváltási lehetőségeket villant fel Erdélyi Gabriellának a római Apostoli Penitenciáriára benyújtott kérvények alapján készített munkája. Jakó Klára Erdélynek a Havasalföldön és Moldván keresztül bonyolított portai kapcsolataiba ad betekintést, fókuszba helyezve a kapcsolattartásban a leggyorsabbnak bizonyult hírvivőket, a postaszolgálatot végző futárokat, követeket. A témakörön belül Szabó Péter Károlytól arról is olvashatunk, hogy a három hatalom határán fekvő Csanád, Csongrád, Békés vármegyék ütközőzóna szerepéből milyen konfliktusok származhattak.

A „Vallási viszonyok a török hódoltságban” címet viselő harmadik fejezet két tanulmány tartalmaz: a Debrecen–Egervölgyi hitvallás eredete utáni nyomozásban vezeti az olvasót Csepregi Zoltán, aki a tanulmányában új kérdéseket vet fel a szerzőség és kialakulás tekintetében, továbbá meggyőzően érzékelteti a hazai protestantizmus és a végek összefonódását. Molnár Antal pedig egy, a 17. század eleji gazdasági viszonyok és lehetőségek közt teljesen nem elképzelhetlen,

de megkésettége miatt mégis irracionális, velen-cel-dalmát központú balkáni katolikus missziós tervet ismertet.

Az eddigiek során ritkábban tárgyalt, és emiatt kiemelten fontos része a kötetnek a negyedik fejezet („Művészet a hódoltság korában”), amelyben a tanulmányok többsége a hódoltság területéhez kapcsolódó művészeti emlékeket veszi górcső alá és helyezi kontextusba. A székesegyházakban használt liturgikus felszereléseknek a hódítás során bekövetkezett pusztulása kulturális és művészeti örökségünk pótolhatatlan vesztesége. Ezen emlékek 16–17. századi sorsáról nyújt áttekintést Mikó Árpád, rámutatva, hogy a pusztulás okai nem mindig az oszmánok voltak: a protestáns fanatizmus és a rabló-fosztó főurak kincséhsége jócskán növelte a kárt. Ugyanakkor a különböző uralom alatt élő protestáns közösségek egymás közötti, határokat átívelő kapcsolataira derít fényt a tárgyi kultúra (jelen esetben az ötvösmunkák) elemzésével Kiss Erika. Különböző leletegyüttesek és a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött régészeti emlékek – ékszer típusok – főtárlási helyeiből kiindulva Gerelyes Ibolya megrajzolja azok hódoltságbeli elterjedési képét. Tanulmánya további kutatások kiindulásához ad alapot, a többi között a hódoltság területén lezajlott migrációs folyamatokra lehet majd ezekből az adatokból következtetni. Érdekességeket, igazi csemegéket tartogat Pásztor Emese írása is, amelyben a szerencsésen fennmaradt iparművészeti emlékeket, textileket és lószerszámokat egykori névváltozataikkal veti egybe és határozza meg. Gulyás Borbála a Habsburgok udvari ünnepei során megjelent törökkép változásait mutatja be, előtérbe helyezve a törökök szerepeltetését, megjelenési formáit. A hozzáállás átalakulására, az ellenségkép egzotikumma alakulására hívja fel a figyelmet, egyszersmind hangsúlyozza az udvari ünnepek propagandisztikus jelentőségét. A konferenciakötet egyik szerkesztője, Ács Pál, a szinte kimeríthetetlenül gazdag kutatási témákat kínáló magyar főúr, Esterházy Pál sokoldalú személyére derít – újabb aspektusból – világosságot: a polihisztor főúr Egy csudálatos ének című költeményben a törökellenes elhivatottság és a művészetpártolás (a Kunst-kammer-eszme) különös módon fonódik egybe.

A „Változó törökkép az irodalomban” címet viselő ötödik fejezet, ha a kötetben található irodalomtör-

téneti vonatkozású kutatásokat vesszük figyelembe, akár egy szélesebb témakörre is bővíthetett volna. Terjedelme ellenére rendkívül fontos tartalmakat rejt. A fejezetben érdekfeszítő kutatásokról értesülünk: a zsidó–magyar sorspárhuzam unitárius körökben történt korai megjelenésével foglalkozik Lovas Borbála tanulmánya, amely Enyedi György prédikátor beszédeit választja forrásul, továbbá Drosztmér Ágnes vezetésével nyomába eredhetünk a Szilágyi és Hajmási széphistória származásának. Szilágyi Emőke Rita tanulmánya szóbeli és írott szüzséelemek egyezése után kutatva felfedi a „trójai törökök” elnevezés rejtélyét, és szól annak jelentésgazdagodásáról, majd eltűnéséről is. (285.)

A hatodik egység kifejezetten a folklorisztikai kutatások eredményeire koncentrál („A török hódoltság visszhangja a folklórban”). Ugyanakkor az itt olvasható tanulmányok közül némelyik szorosan kapcsolódik az előző fejezetekhez. Szerémi György krónikájának egy részletét egyértelműen keleti (arab) orális hagyománytól eredezteti Csorba Dávid, aki szerint itt a kulturális találkozások nagy színterein megvalósult adaptációk egyik fontos mintapéldájáról van szó. Küllös Imola tanulmányában áttekintést kaphatunk a régi magyar balladahagyományban szereplő török–tatár vonatkozásokról, és az eligazodáshoz egy tematikus felsorolás is segítségünkre van. Voigt Vilmos tanulmányában kritikával illeti Sipos János népzeneész gyűjtését, érzékeltetve, hogy milyen nehézséggel is jár a török–magyar népzenei hasonlóságok mélyrehatóbb elemzése. Csórsz Rumen István pedig azt a közérdeklődésre számot tartó problémát vizsgálja, hogy miként vált egy egyszerű török tábori hangszerből – a töröksípából – a 18. századi magyar nemesi öntudat talán legkifejezőbb eszköze; mellékelve tanulmányához a hangszer egykorú ábrázolásait.

A hetedik és kilencedik fejezetek egyik alapvető közös vonása (a tematikai egyezesen túlmenően) a bennük olvasható tanulmányok azonos kutatási korszaka. A „Háború és nemzeti azonosságtudat” című fejezet négy tanulmánya a dunántúli rendiség és törökellenes küzdelmek köré szerveződik, kutatási időszakát tekintve a 17. század első felében és derekán. J. Újváry Zsuzsanna Esterházy Miklós országmentő terveit ismerteti, központba állítva a nádor 1641-es Opinióját. A 6 pontot tartalmazó tervezetből egyfelől Esterházy országos érvényű

éleslátása, másfelől a hódítás mérhetetlen pusztításairól való tájékozottsága bontakozik ki. A hódolt vidékek jobb megismerését teszik lehetővé az Illik Péter írásában található táblázatok, amelyek a vasi hódolt területek summaemelését hivatottak közérthetően ábrázolni. Adatközlő jellegükből adódóan ezek a kutatások a továbbiakban meszszenenő következtetések levonására is alkalmassá válhatnak. Marti Tibor, illeszkedve a témához, az Esterházyaknak a magyar honvédelemben betöltött szerepét igyekszik hangsúlyozni, Méhes Péter pedig izgalmas adalékokat szolgáltat a kiskomáromi végvár mindennapjairól, a portyáktól kezdve egészen a kémkedésig.

A nyolcadik rész („Délszláv identitás az Oszmán Birodalom határain innen és túl”) két tanulmánya könnyen összeköthető a többi fejezetekkel. Varga Szabolcs kutatásai arra a kérdésre irányulnak, hogy a bosnyák hőseposzok milyen párhuzamokat mutatnak a magyarországi hódoltságképpel. A szerző összesen hat, orális forrásból származó, többnyire a hódoltság területén játszódó eposzt vizsgál meg, és megállapítja, hogy bizonyos települések (Kanizsa, Mohács, Buda, Temesvár) meghatározó szerepe alig egy évszázad alatt beépült az oszmán hatalom alatt élők vagy éppen ott szolgálatot teljesítő emlékezetébe. Külön figyelmet érdemel, hogy a korabeli bosnyák népi epikában miként jelennek meg ezek a települések, és milyen jellemző vonásokkal ruházták fel őket, definiálva ezzel saját bosnyák identitásukat a velük egy birodalomban élő törökökkel szemben. A fejezetben olvasható másik mű már a hódoltság utáni politikai átrendeződés időszakba vezet át bennünket. A Bene Sándor által elemzett két tervezetből jól látszik, hogy a két határfelmérő (Luigi Fernando Marsigli és Pavao Vitezović Ritter) személyes identitása és felfogása miként alakította elképzeléseiket a hódoltság déli határainak rendezéséről. Izgalmas, hogy a boldogságról, egyéni kiteljesedésről alkotott eltérő véleményből fakadó szemléletük hogyan csapódott le munkájuk során, és keltett esetenként más-más illúziókat.

A kötet utolsó, kilencedik fejezetének („A török hódoltság kulturális emlékezete”) tanulmányai két fő gondolatmenetre fűzhetők föl: az első szálon a visszafoglaló háborúkat követő rendezések időszakának jelenségei kapnak hangot, a második szálon

pedig az emigrációba kényszerült Thököly-udvarral ismerkedhetünk meg. Siptár Dániel tanulmányában a szerzetesrendek (elsősorban a jezsuiták és ferencesek) meglepetéskísérleteiről tudhatunk meg többet. Az áttekinthető, jó stílusban megírt munkában három szempont alapján követhetjük végig ennek a folyamatnak a mozzanatait, a visszatelepülés nehézségeit, és egyben hozadékait. Deák Antal András a már visszatérő Marsigli és író–rajzoló segédje, Johann Christoph Müller által megalkotott felmérési térképeket, naplókat és azoknak a későbbi tudományosságra gyakorolt hatásait méltatja. Tóth Gergely írásából pedig a Bél Mátyásnál kialakult hódoltságkép néhány jellegzetes vonását vehetjük szemügyre, akinek tudományos munkássága egyben forrásbázist jelenthet a hódoltság kulturális örökségének fölterképezéséhez. Tanulságos, hogy munkájához gyakran Bél maga is forrásokat használt fel, és jól látható, hogy a törökkép jelentős torzuláson ment keresztül pusztán egy emberöltő alatt. A fejezet másik gondolatmenetét két tanulmány bontja ki. Az udvari kultúra kutatásának szellemében R. Várkonyi Ágnes az emigráns Thököly-udvar összetételét és történetét mutatja be. Az udvar sorsának fordulópontja a karlócai béke volt, ekkor Thököly elvesztette udvari katonaságát, de a korábbi véleményekkel ellentétben, Nikomédiában nem a nyomor és a nélkülözés kényszerűsége fogadta a főurat és maradék kíséretét, hanem a festői környezetben élhettek, és a szultán életjáradékot is biztosított számukra. Tóth Zsombor tanulmányában Komáromy Jánossal, ennek az emigráns udvarnak egyik meghatározó személyiségével foglalkozik. Komáromy fűzte össze a Habsburg-ellenes kuruc hagyományt a protestáns mártírság eszményével, a száműzetésben pedig a politikai elkötelezettségre épülő, fiktív hazát teremtette meg.

Látható, hogy a konferenciakötet a hódoltsággal kapcsolatos kutatások igen széles skáláját vonultatja föl. Nagyon nehéz egy viszonylag hosszú korszak egységes tematikus tárgyalása és ez érezhető a témák, az időbeli és térbeli vizsgálatok gyakori váltakozásán, illetve azon, hogy bizonyos fejezetek jobban, mások kevésbé kidolgozottak. Elképzelhető lett volna az írások más elvek szerinti csoportosítása, hiszen több nagy szövegcsoporthoz szorosan kötődik egymáshoz (Gondoljunk csak a Marsiglival kapcsolatos, vagy

éppen az irodalomtörténeti vonatkozású tanulmányokra. Emellett több helyen visszatér az építészeti emlékek identitásteremtő szerepe is. Mennyi mindent láttak azoknak a középkori templomoknak a falai, amelyeket az oszmán hódítást követően dzsámivá alakítottak, és a 18. század elején megtelepült szerzetesrendeknek – igaz, csak ideiglenesen – misézési helyéül szolgáltak! Évszázadokon át a mentális kötődés egyik alapvető zálogát jelentették.). Ebből a szempontból a tanulmányok közös logikai fonala néhol bújtatottnak tűnhet, de összességében kitűnik, hogy a különböző identitások bemutatása volt a fő

cél. Természetesen a kötet némely negatívuma elhalványul a hódoltság kutatásában betöltendő fontos szerepének árnyékában.

A konferenciakötet interdiszciplináris szellemisége és enciklopédikus jellege miatt méltán nevezhető az elmúlt évek kiemelt tudományos vállalkozásának. Mivel a hódoltság-kor kutatásának számos lehetőségét kínálja fel, a jövő tudományos nemzedéke bizalommal támaszkodhat rá, mint szilárd kiindulási alapra.

VIROVE CZ NÁNDOR